

DESPRE NUMELE DIVINE ÎN *ISTORIA IEROGLIFICĂ* (1705)*

ȘTEFAN ȘUTEU
UBB, Cluj-Napoca
fanel.suteu@gmail.com

Abstract: In my article I will analyze the theme of divine names in *The Hieroglyphic History* by Dimitrie Cantemir. In this incursion I will use these details: historical, theological, symbolical and stylistical. My research covers the field of (1) Romanian medieval history, of (2) patristic theology and philosophy referring to divine onomastics, of (3) biblical and Christian symbolism and of (4) literary style which was used by the Wallachian Prince.

Keywords: Cantemir, *The Hieroglyphic History*, Bible, divine names, *De Divinis Nominibus*

Introducere

Tema numelor divine a suscitât interesul multor personalități ale teologiei creștine. Amintesc doar două nume din perioada medievală – al lui Pseudo-Dionisie Areopagitul cu *De Divinis Nominibus*¹ și al lui Toma din Aquino, cu a sa *Summa Theologiae*. Despre acest subiect au scris cercetători din epoca modernă precum: Louis Berkhof (1941), Nathan J. Stone (1944), Ethelbert Stauffer (1965), Ch. C. Ryrie (1972), Robert P. Lightner (1978), Herman Bavinck (1979), T. E. McComiskey (1985), Harold Bloom (2005), Spencer L. Allen (2015) etc. În spațiul românesc au semnat cărți remarcabile orientalista Monica Broșteanu (*Numele lui Dumnezeu în Coran și în Biblie*. 2005) și lingvista Ana-Maria Gînsac (*Teonimie românească*. 2013).

Istoria ieroglifică păstrează, pentru cercetătorii dedicați domeniului, și acest festin spiritual referitor la teonime². Detaliile pe care le voi aborda mai jos sunt cele (1) istorice, (2) teologice, (3) simbolice și (4) stilistice. Domeniul studiat este vast: de la cel al (1) istoriei medievale românești, la (2) cel al teologiei patristice și al filosofiei referitoare la onomastica divină și la (3) cel al simbolicii biblice și creștine și în fine, la (4) cel al stilisticii literare (sau biblice) la care a recurs principele moldav.

Partea istorică va funcționa ca o introducere a prezentării mele; următoarele două domenii – cel biblico-filosofic și cel al registrului simbolic – le-am interconectat pentru a nu reveni la aceleași denumiri ale Dumnezeirii; iar ultima parte, a stilisticii biblice, am păstrat-o ca pe o suită de frumuseți ale textului cantemirian, fiind cea mai bogată în sensuri.

---

* *About Divine Names in The Hieroglyphic History (1705)*

¹ Carte apărută de curând (2018) în „Biblioteca medievală” a editurii Polirom.

² Tema acestui studiu o datorez doamnei Stela Toma – filolog și cantemirolog prin profesie și prin vocație, care în anul 2019 va împlini vârsta a nouă decenii (mulți ani fericiți îi urez!).

1. Numele divine la Cantemir: detalii istorice

(1) Cine a fost Dimitrie Cantemir? Domn al Moldovei (în 1693 și între 1710 – 1711) și un mare cărturar al umanismului românesc: enciclopedist, etnograf, geograf, filozof, istoric, lingvist, muzicolog și compozitor, fost membru al Academiei de Științe din Berlin. George Călinescu îl descria drept „un erudit de faimă europeană, voievod moldovean, academician berlinez, prinț moscovit, un Lorenzo de Medici al nostru” (Călinescu 1997, 31).

(2) Ce se poate spune despre *Istoria ieroglifică*? Fiind „o carte cu multe frumuseți” dar care „nu este totuși o carte în întregime frumoasă” (Panaitescu 1964, 622), primul roman românesc semnat de Dimitrie Cantemir, structurat în 12 părți, acoperă 17 ani (perioada dintre anii 1688 și 1705) și vizează relația dintre Împărăția Vulturului (Moldova), Împărăția Corbului (Muntenia) și Împărăția Peștilor (Imperiul Otoman). Lucrarea a fost criptată într-o ficțiune zoomorfă prin care este urmărit conflictul dintre Cantemirești (cu Antioh – reprezentat de Elefant, iar Dimitrie – de Inorog) și Constantin Brâncoveanu (Corbul³). Inițial lucrarea a fost proiectată ca „manifest politic”, apoi s-a metamorfozat într-o „operă ficțională”, iar în cele din urmă și-a absorbit autorul într-o lucrare literară care „aparține unui proces de cunoaștere de cea mai pură speță, care absoarbe elemente de filozofie, de retorică, de dialectică, de teologie, de etică și profită de un imens repertoriu de reprezentări zoomorfe simbolice, cu forță normativă, cu care nu ezită să intre într-un dialog polemic, ludic” (Crețu 2013, I, 31).

În filmul *Cantemir*, realizat în 1973 de Gheorghe Vitanidis după scenariul lui Mihnea Gheorghiu, se poate observa că un anume Erasmus din Amsterdam (de ce nu din Rotterdam?), în convorbirea sa cu Principele nostru, decriptează *Istoria ieroglifică*, identificându-i aluziv pe inamicii lui Cantemir cu animalele care populează cartea (Vitanidis 1973 [YouTube], 22:30-50: vezi *Webografia*). Aceasta este de fapt o ficțiune. În realitate romanul nu a fost tipărit și în consecință răspândit și cunoscut în spațiul european, precum susține Nicolae Manolescu (2008, 77). *Istoria ieroglifică* a fost păstrată în manuscris în Rusia (în Arhiva de Stat de Acte Vechi a Rusiei, Moscova, Fondul 181, nr. 1419, 333 de file) până în anul 1883 când a apărut sub egida Academiei Române.

2. Numele divine la Cantemir: detalii teologice

Dumnezeu este caracterizat de dicționare precum *Merriam – Webster* sau *Oxford American*, *Random House Webster's*, *American Heritage* drept Ființa supremă care se află dincolo de Univers, Creatorul, Legiuitorul, Sursa autorității morale, Cel Omnipotent și Cel Omniscent (vezi *Webografia*; Borg 2011, 100).

---

³ De specificat faptul că pe coperta interioară a *Bibliei de la București* (1688) apare stema Munteniei, în care corbul are un crucifix în cioc.

În *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlabilor*, Cantemir explică numele lui Dumnezeu:

Adecă: θεός; *Deus*; *Dumnădzău*, a căruia etimologie cea mai învățată o fac așé: (θεός, theos) să dzice că lui ceva nu-i lipsește sau pentru căci El toate tuturor dă; sau, să tâlcuiască de la graiul θεάται (*theaté*), adecă toate veade și ochiului lui tote sint supuse. Sau iarăși de la cuvântul δεός (deos) [theos*⁴] – ce să înțelege frică, spaimă, pentru căci el iaste de temut și de spăriat; iară de să va aduce cuvântul lătinesc (Zeus, Deus), de la cel eolicesc [...] (θεός) carile să scrie și (Ζεός) să aduce de la graiul (ζάω), ce va să dzică trăiesc, căci Dumnădzău numai – pururea trăiaște. (Cantemir 2016, 153).

Din acest citat deducem că autorul îl privește pe Dumnezeu în atributele Sale astfel:

- Atotsuficient („(θεός, theos) să dzice că lui ceva nu-i lipsește”),
- Susținător („căci El toate tuturor dă”),
- Omniscient („...să tâlcuiască de la graiul θεάται (*theaté*), adică toate veade”),
- Suveran („ochiului lui tote sint supuse”),
- Sfânt („pentru căci el iaste de temut și de spăriat”),
- Unic („căci Dumnădzău numai”) și
- Veșnic („pururea trăiaște”).

Termenii *Dumnădzău* / *Doamne* și familia lor lexicală apar de 20 de ori în *Istoria ieroglică*. Există însă în acest roman nenumărate aluzii la divinitate. Cantemir devine chiar creator și inovator la nivel lingvistic, atribuindu-I lui Dumnezeu denumiri interesante. Unele sunt preluate din tradiția filosofică a antichității și a creștinismului, iar altele sunt compuse de autor.

3. Trinitatea la Cantemir: detalii teologice & mitologice & simbolice

3.1. Despre Dumnezeu-Tatăl: detalii teologice & mitologice & simbolice

În *Scara tâlcuitoare din Istoria ieroglică*, Dumnezeu-Tatăl sau „Dumnădzău-Părintele” este „Începutul începăturilor”, „începutura începăturilor” și „Vulturul ceresc”. Va să zică „începutul începăturilor” trimite la texte biblice precum Ps. 90:2 („Mai înainte de a se fi făcut munții și de a se fi plăsmuit pământul și lumea lui, din veșnicie până'n veșnicie Tu ești.”), sau la Apoc. 1:8 („Eu sunt Alfa și Omega, Începutul și Sfârșitul», zice Domnul Dumnezeu”); însă ce putem înțelege prin sintagmele: *Vulturul ceresc*, *Cerescul vultur*, *Nenăscutul vultur* („Vulturul ceresc ascunsele inimilor și tainele sufletelor știe”; „De la cerescul vultur toată fericirea rog”; „pre numele a Nenăscutului Vultur [...] mă giur” etc.) (Cantemir 1883, passim)?

---

⁴ Notă marginală pe manuscris.

Cantemir subliniază în *Istoria* sa câteva atribute divine:

- transcendența („Vulturul ceresc”),
- eternitatea („Nenăscutul vultur”),
- omnisciența („Vulturul ceresc ascunsele inimilor și tainele sufletelor știe”),
- omnipotența („De la cerescul vultur toată fericirea rog”).

Vulturul este considerat în Scripturi o pasăre necurată (Lev. 11:13), simbol al (1) puterii (Deut. 28:49), al (2) ocrotirii (Deut. 32:11), al (3) agilității (2Sam. 1:23), al (4) cruzimii (Iov 39:30) și al (5) întineririi (Ps. 103:5).

În mitologia greacă, vulturul îl simbolizează pe Zeus, iar în tradiția creștină, pe evanghelistul Ioan (Werness 2006, 153). În sistemul hieroglific egiptean, litera „A” – corespondenta vieții, originii, zilei – era reprezentată de un vultur (Cirlot 2001, 91). Există între exegeții biblici discuții prin care i se conferă vulturului caracter de simbol psihopomp în arta iudaică – acela de transfer al sufletelor decedate în ceruri. În acest context, Goodenough sugerează că există trei sensuri pentru simbolul acvilin în interpretarea iudaică: al monarhului aflat pe tron, al suveranității lui Dumnezeu (sau al intervenției divine) și al indicării nemuririi (Goodenough *apud* Henten 2006, 272). O interpretare cabalistică a textului din *Ezechiel* în care apare tetramorfonul animalier (bou / leu / vultur / om) – aplicat în tradiția creștină de către sfântul Ieronim evangheliștilor – îi conferă vulturului supremația în Lumea cosmică, spirituală (Halevi 1980, 102).

De unde a preluat deci Dimitrie Cantemir imaginea vulturului pentru Dumnezeu? O posibilă ipoteză ar fi că a prelucrat versetul biblic din Ieș. 19:4 în care Dumnezeu le spune evreilor prin Moise: „Ați văzut [...] cum v-am luat pe aripi de vultur și v-am adus la Mine” (VBA, 2001). Versetul are corespondențe cu cel din Deut. 32:11-12a („Întocmai ca vulturul care îndeamnă la zbor puii săi și se rotește pe deasupra lor, întinzându-și aripile, a luat pe Israel și l-a dus pe penele sale. Domnul l-a povățuit”: VBA 2001). Este, evident, o figură de stil, prin care sunt relevante agilitatea, puterea și ocrotirea divinității, exercitate asupra poporului ales.

3.2. Despre Dumnezeu-Fiul: detalii teologice & mitologice & simbolice

Fiul divin sau „Dumnădzău-Fiul” este „Cuvântul cuvintelor” și „Taurul ceresc” (Cantemir 1883, *passim*). Prin sintagma „Cuvântul cuvintelor” Cantemir stilizează tema biblică a *Logosului* propusă în Evanghelia lui Ioan 1:1, în care se spune: „La început era Cuvântul și Cuvântul era la Dumnezeu și Dumnezeu era Cuvântul” (VBA 2001).

Însă din nou – ce simbolistică și ce izvor au sintagmele *Taurul ceresc*, *Cerescul taur*?

Taurul este simbolul biblic al (1) jertfei (Ieș. 24:5), al (2) idolatriei (vițelul de aur: Ieș. 32:4) și al (3) puterii iadului (Ps. 22:12). De unde totuși ideea de „taur ceresc”? Semnalez faptul că în *Biblie* există un singur text în care taurul este personificat, reprezentându-l în mod simbolic pe Iosif. Este vorba de imnul lui Moise din Deut.

33:17, în care „coarnele” (cu sensul de „puterea”) fiului lui Iacov, care are frumusețea „taurului întâi născut” (VBA 2001), vor lovi pe dușmanii evreilor. Însă de unde până unde „taur ceresc”?

Este posibil ca principele să facă referire la poemul lui Prudentius, *Romanus contra gentiles* (sec. IV) în care taurul era privit în (1) practicarea unui rit din Italia secolelor II-IV, numit *taurobolium* (uciderea taurului), în care preotul Marii Mame (Cybele) cobora într-o groapă, deasupra sa era așezat un grilaj, un taur era sacrificat, iar sângele îl scâldea pe cel din groapă, care devenea astfel *renatus in aeternum* – „renăscut în viața veșnică” (Fishwick 2004, 261; Ferguson 2003, 285)⁵. Poate că autorul face referiri la (2) reprezentarea unor zeițăți ca Thor, Osiris și Amon, Șiva și Indra, Mithra și Zeus, care erau însoțite de simbolismul taurului (Cirlot 2001, 33-34). Sau, pur și simplu, scriitorul *Istoriei ieroglice* s-a raportat la (3) asocierea lui Iisus cu taurul biblic sacrificat de tatăl din pilda întoarcerii fiului risipitor și acest zoo-simbol, înviat fiind, a urcat în slava cerească (devenind *taur ceresc*). În acest caz, Cantemir este creator de simbol. Un alt sens, diferit de acesta, este introdus prin invocarea „Taurului ceresc” – constelația taurului – de către Inorog în vestita sa „Jelanie”.

3.3. Despre Dumnezeu-Duhul: detalii teologice & simbolice

În *Scara tâlcuitoare* de la finalul *Istoriei ieroglice*, Duhul Sfânt sau „Dumnădzău-Duhul Sfânt” este privit drept „Sfârșitul sfârșiturilor”. Citatul cantemirian este următorul:

Căci dintr-o socoteală adevărată, vie și veșnică, purcede începătura începăturilor și sfârșitul sfârșiturilor și nu se poate a se numi sau a fi nici alt sfârșit bun și fericit, decât cel care începe de aici... (adaptare după Cantemir 1883, 337).

La ce anume se referă Cantemir prin această expresie – „Sfârșitul sfârșiturilor”? Există câteva ipoteze.

Posibil că autorul privește (1) spre Duhul divin ca fiind un agent istoric: dacă are în vizor interpretarea istoricistă a *Bibliei* – conform căreia în ordinea lor cronologică *Vechiul Testament* este socotit ca fiind dispensația Tatălui, *Evangeliiile* fiind dispensația Fiului, și începând cu *Faptele Apostolilor* și *Epistolele*, până la *Apocalipsa* avem dispensația Duhului Sfânt – Duhul acționează la finalul istoriei⁶.

---

⁵ *Taurobolium*-ul a fost cunoscut și în cultul lui Mithra din spațiul danubiano-pontic. Cu reprezentări în arta veche din trecutul nostru istoric (de exemplu, vezi Relieful cu *Taurobolium*-ul mithraic de la Apulum, aflat în Muzeul Bruckenthal din Sibiu), acest act se referă în general la îngenuncherea și uciderea taurului cosmic – simbolul rodniciei universale – de către Mithra, însoțit de câine, scorpion și șarpe, precum și de cei doi purtători de făclii – dadoforii – Cautes și Cautopates (Florescu/Daicoviciu/Roșu 1980, 222-223).

⁶ Totuși, această idee îmbrățișată de metodiști la finalul secolului al XVIII-lea nu este foarte sigură că a fost cunoscută sau intuită de Cantemir la începutul anilor 1700. Vezi Frazier 2014, 149 [et *passim*].

Apoi, (2) Duhul Sfânt poate fi considerat agent soteriologic: dacă Dumnezeu-Tatăl decretează Mântuirea omului, Fiul o săvârșește, iar Duhul Sfânt este Cel care o „desăvârșește”.

Apoi, (3) prin sintagma „sfârșitul sfârșiturilor” Duhul Sfânt poate fi privit drept agent profetic, apocaliptic prin excelență: posibil la Cantemir să fie un animator general al *Apocalipsei*, carte de final a *Bibliei* care tratează „lucrurile de pe urmă”.

În fine, (4) Duhul Sfânt poate fi considerat și agent escatologic: El provoacă derularea evenimentelor de sfârșit ale lumii noastre. De remarcat este faptul că, la finalul cărții *Apocalipsa*, rămâne ca un martor veridic al eschatonului Duhul divin: „Și Duhul și mireasa zic: Vino!” (21:17).

Totuși, eu consider că Principele moldav a privit spre Cea de-a treia Persoană a Dumnezeirii creștine din perspectiva teologiei simbolice pe care a avut posibilitatea să o aprofundeze în cadrul Academiei Patriarhiei Ortodoxe din Constantinopol.

Întâi, prin simbolul focului (vezi referirile la stâlpul de foc din Ieș. 13:21-22, botezul cu foc din Mat. 3:11, limbile de foc rusalic din Fapte 2:3-4 etc.), Duhul Sfânt este considerat Cel care mistuie teluricul, pământescul, firescul, pentru a fi instalat cerescul, duhovnicescul în om. El este astfel „Sfârșitul sfârșiturilor”, punctul terminus al materiei, facilitând instalarea „Începutului începuturilor”, adică a Mântuitorului. De aceea apostolul Pavel insistă ca cei din Roma să ofere lui Dumnezeu un holocaust interior, al unor fapte vii, sfinte, bine plăcute lui Dumnezeu (Rom. 12:1), devenind arderi de tot consacrate pe altarul renunțării la sine, asemănătoare cu jertfele veterotestamentare din care nu mai rămânea altceva decât cenușa.

Apoi, prin simbolistica norului (vezi referirile la stâlpul de nor din Ieș. 13:21-22, la norul slavei divine coborât în Templul lui Solomon din 3Reg. 8:10-11, la norul coborât pe muntele transfigurării din Mat. 17:5 etc.), Duhul Sfânt este privit drept Cel care învăluie toate lucrurile, transformându-le și devenind pentru ele un „Sfârșit al sfârșiturilor”. Cazul special din Mat. 17:5 este unul în care ideea de „sfârșit” apare în trei ipostaze: întâi, acolo, pe muntele transfigurării, Mântuitorul discută cu Moise și Ilie despre „sfârșitul” pe care urma să îl aibă în Ierusalim; imediat Simon Petru aduce un „sfârșit” al discuției lor prin intervenția sa puerilă, cu ideea ridicării celor trei corturi; dar în clipele imediat următoare, când norul i-a acoperit pe toți, s-a „sfârșit” orice conversație prin remarcă Tatălui divin: „Acesta este Fiul Meu Cel iubit, în Care am binevoit; pe Acesta ascultați-L” (v. 5). Astfel, când norul a coborât pe munte, oamenii au renunțat la tot ceea ce este uman, „Și, auzind, ucenicii au căzut cu fața la pământ și s-au spăimântat foarte” (v. 6). Într-un anume sens, au experimentat ce înseamnă un „Sfârșit al sfârșiturilor”.

4. Alte denumiri ale Dumnezeirii care apar la Cantemir

În *Istoria ieroglifică* autorul utilizează cuvinte compuse cu derivatele verbului „a clăti” [a mișca]:

– *Clătitorul firii* – adică „Cel care pune în mișcare toate lucrurile”; aici se face aluzie la Rom. 11:36 („din El, prin El și pentru El sunt toate lucrurile”),

- *Pricinitorul clătirii* – adică „Cel care este sursa mișcării”; se poate urmări acest aspect în textul din Fapte 17:28 („în El avem mișcarea”),
- *Dinafară Clătitoriu* – adică „Cel care mișcă totul din exterior”; adverbul *afară* desemnează ceea ce se află „dincolo de limitele unui spațiu închis, limitat” și „distanțează Ființa supremă de comun [...] urcând-o în nemăsurare” (Toma 2002, 143),
- *Neclătutul clătitoriu* – adică „Cel care mișcă toate lucrurile, iar El nu este mișcat de ele”; aici se face aluzie la doctrina aristotelică a primului Motor care apare în *Metafizica*, XII, prin sintagma: „Mișcătorul Nemișcat” (variațiuni pe aceeași temă autorul realizează cu verbul *a dărui*).

5. Numele divine la Cantemir: detalii stilistice

La Cantemir apar multe stilizări literare cu referire la divinitate. Doamna Stela Toma, filologul prin vocație care ne-a dăruit o transcriere admirabilă a textului *Istoriei ieroglifice* din manuscrisul cu caractere chirilice, a identificat următoarele figuri de stil:

- *structuri sinonimice binare* – Dumnezeu este nu numai „izvoditorul”, ci și „pricinitorul firii”; sau este „Al meu ziditoriu și de viață dătătoriu”; sau este „dătătoriu și părintele luminilor”. Etimologic, autorul preferă uneori alăturarea unui termen cu rădăcină latină, altuia cu rădăcină slavă (făcător-ziditor);
- *poliptotă* (reluarea aceluiași cuvânt sub diverse forme flexionare) – „Când voia voilor și putearea puterilor cuiva ceva de la sine dăruiaște, nici ostenița trebuiaște”;
- *aliterație* (repetarea unei consoane) – „Dumnădzău a toate darurile deplin dăruitoriu”;
- *metaforă* – Dumnezeu... „*Cumpăna nevădzută*” – se referă la ipostaza de judecător drept, echilibrat, atotprezent și totuși invizibil;
- *comparație* – „Dumnezeu-ochi a toate vădzător” (aici mai apare și metonimia – inversiunea categoriilor logice);
- *superlativ stilistic* – Dumnezeu este *puterea puterilor* sau *voia voilor*, sau *cuvântul cuvintelor* sau *începutul începuturilor*, sau *sfârșitul sfârșiturilor* (Toma 2002, 133-146).

Concluzie

Cantemir a vrut – după o expresie a unuia dintre exegeții săi – „să dea singur limbii române ceea ce mai târziu îi va da o singură epocă” (Ștefan Giosu)⁷. Teonimele utilizate de Cantemir îl frapează pe cititor: *Cel nemuritor*, *Cel firesc lucrătoriu*, *Cumpăna nevădzută*, *Izvoditorul și pricinitorul firii*, *Pricinitorul clătirii*, *Clătitoriu firii*, *Neclătutul clătitoriu*, *Ochiul ceresc*, *vulturul ceresc*, *taurul ceresc*. Oare cine ar putea explica la ce s-a

---

⁷ Ștefan Giosu, *Dimitrie Cantemir. Studiu lingvistic*, București, Editura Științifică, 1973, p. 153.

referit autorul? Probabil doar unul ca el: un spirit enciclopedic, poliglot, filosof, literat, teolog, istoric, geograf, muzician – un *uomo universale*.

Bibliografie

- Borg, Marcus, *Speaking Christian: Recovering the lost meaning of Christian words*, London, SPCK, 2011.
- Călinescu, George, *Istoria literaturii române. Compendiu*, Chișinău, Editura Litera, 1997.
- Cantemir, Dimitrie, *Opere: Hronical vechimei a romano-moldo-vlabilor*, Stela Toma (st. intr., text, indici, glosar), Chișinău, Î.E.P. Știința, 2016.
- Cantemir, Dimitrie, *Operele principelui Demetriu Cantemiru*, tom VI: *Istoria ieroglică* etc., București, Tipografia Academiei Române, 1883.
- Cirlot, J. E., *A Dictionary of Symbols*, 2nd ed., London, Routledge, 2001.
- Crețu, Bogdan, *Inorogul la Porțile Orientului. Bestiarul lui Dimitrie Cantemir. Studiu comparativ*, vol. I: *Bestiae Domini*, Iași, Editura Institutul European, 2013.
- Ferguson, Everett, *Backgrounds of Early Christianity*, W. B. Eerdmans Publishing Co., Grand Rapids, MI, 2003.
- Fishwick, Duncan, *The Imperial Cult in the Latin West: Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire*, vol. III: *Provincial Cult*; Part 3: *The Provincial Centre; Provincial Cult*, Leiden/Boston, Brill, 2004.
- Florescu, Radu/Daicoviciu, Hadrian/Roșu, Lucian, *Dicționar enciclopedic de artă veche a României*, București, Editura Științifică și Pedagogică, 1980.
- Frazier, J. Russell, *True Christianity: The Doctrine of Dispensations in the Thought of John William Fletcher (1729-1785)*, Pickwick Publications, Eugene, OR, 2014.
- Giosu, Ștefan, *Dimitrie Cantemir. Studiu lingvistic*, București, Editura Științifică, 1973.
- Halevi, Z'ev ben Shimon, *Kabbalah and Exodus*, Boulder, Colorado, Shambhala, 1980.
- van Henten, J.W., *The Demolition of Herod's Eagle* in: David Edward Aune/John Fotopoulos (eds.), *The New Testament and Early Christian Literature in Greco-Roman Context*, Leiden/Boston, Brill, 2006.
- Manolescu, Nicolae, *Istoria critică a literaturii române. 5 secole de literatură*, Pitești, Editura Paralela 45, 2008.
- Panaiteescu, P. P., *Istoria literaturii române*, vol. I, București, Editura Academiei R.P.R., 1964.
- Toma, Stela, *Numele lui Dumnezeu în textele românești cantemiriene*, în Stela Toma, *Filologie și literatură: cercetări – studii*, București, Editura Semne, 2002.
- VBA2001 = *Biblia sau Sfânta Scriptură*, Versiune diortosită după *Septuaginta*, redactată și adnotată de Bartolomeu Valeriu Anania, Arhiepiscopul Clujului, sprijinit pe numeroase osteneli, 2001 (consultată online la https://archive.org/details/Biblia_Versiunea-Bartolomeu-Anania).
- Werness, Hope B., *The Continuum Encyclopedia of Animal Symbolism in World Art*, New York/London, Continuum, 2006.

Webografie

- Cantemir*: film românesc (1973). Regia: Gheorghe Vitanidis. Actori: Alexandru Repan, Ioana Bulcă: <https://www.youtube.com/watch?v=wVXJ3L2BNnk>.
- God definition: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/god>